

M. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. ^{Vol.} 353
_{Sec.} 353

Title: *Sopina hitam*

Lat.

353

गोपिका गीतम्

: Gopika Gitam		: Title
:	: Vallabh D.	: Author
:	:	: Editor
:	:	: Year, Vols.
:	:	: Publisher
353	:	: Remarks

॥ श्रीलक्ष्माय नमः ॥ ॥ अष्टाविंशे हरेर्गानि स्वनावा दयराधतः ॥ कृतावज्ञा गोपि
 का हि स्तोत्रं च कुरिता र्यते ॥ १ ॥ एकोनविंशतिविधा गोप्यः स्वस्वाधिकारतः ॥ एकोनविं
 शतिविधां स्तुतिं च कुरु हरेः प्रियं ॥ २ ॥ राजसातामसा चैव साविका निगुणा तथा ॥ एवं च
 तुविंशति गोप्यः पतिमत्पो निरूपिताः ॥ ३ ॥ तथैवानन्यपूर्वाश्च प्रार्थनामाकुलतमां ॥ गु
 णातातासाविकाश्च तामसाराजसास्तथा ॥ ४ ॥ लक्ष्मणावनया सिधा विशेषा हतं
 शुकः ॥ अनन्यपूर्विका एव पुनस्त्रिस्त्रो मुद्रा जगुः ॥ ५ ॥ साविका तामसा चैव राजसा
 चेति विभक्ताः ॥ सपूर्वाश्च ततस्त्रिस्त्रः तामसाराजसापरा ॥ ६ ॥ पुनस्ता एव त्रिविधा
 अष्टात्पारिनिस्त्रिभिः ॥ राजसातामसा चैव साविकातिविचरेतः ॥ ७ ॥ अनन्यपूर्वा

द्विविधाराजसा साविका तथा ॥ तामसातामसा तत्र नास्तीत्येकोनविंशतिः ॥ ८ ॥ अथ
 वा प्रार्थनायाः सप्तोते द्विविधा पुनः ॥ चतुर्थस्त्रिस्त्रिमास्तत्र तत एकोनविंशतिः ॥ ९ ॥
 तत्र द्वाक्यानुसासारेण तासां नावो निरूप्यते ॥ अन्यथा नेकतास्तोत्रे प्रकारैर्नोपयु
 ज्यते ॥ १० ॥ तत्र प्रथमं राजस्यः काश्चन गोप्य आहुः ॥ ११ ॥ ॥ जयति तेऽधिकं जन्मना
 व्रजः श्रयत इंदिरा शश्वच्च हि ॥ दयित दृश्यतां हि ह्युतावकास्त्वयि धृता सवस्त्वा विचि
 त्वेते ॥ १२ ॥ जयताति ॥ मंगलार्थे च जयशब्दः ॥ यथा फलं साधयेत्तु स्तोत्रं तथा निविधार्थः
 अन्यथा क्रियामाहौ न प्रयुज्यात् ॥ बहवतारेण व्रजः सर्वोपि कृतार्थः वयमेव परमं तत्तार्थं
 एवेति यथा वयमपि तत्तार्थं निवामस्तथा यत्र कर्तव्य इति वक्तुं व्रजस्य तवावतारेण सर्वो

कषेजितरसाङ्गः॥तवजन्मनाव्रजअधिकंजयतातिसर्वेकषेरास्थितिःऊयःअधिकज
योवैकुण्ठरसुकषः॥नहिवैकुण्ठेनगवानेवंलाजां करोतियद्यपिमथुरायांजन्मजाते
तथापितेनजन्मनानमथुरासर्वेकषेरास्थिताकिंउव्रजएव॥ननुनगवज्जन्मनःस
र्वेकषेहेतुवनलोकेप्रसिद्धमनन्यवेनैकवात्अतस्तादृशउकषेहेतुर्वक्तव्यः॥यो
लोकेप्रसिद्धरतिचेतनाह॥अयतरंदिराराश्वरहाति॥अत्रव्रजेरंदिरासर्वश्रयते
हीननावेश्रयंकुरुते॥वैकुण्ठेउसैवनियतानार्येतिनतस्याःसर्वश्रयणंकर्तव्यंभवति
॥इहउतादृशोवयमनेकाइतितस्याःस्वास्यानावाकदावाममावसरोनविष्पताति
निरंतरंसेवते॥अतोऽहमास्थित्यालोकाउकषेमन्यंतेसापुनर्लभ्यागोकुलाप्रयाजाता

हियुक्तश्रायमर्थः॥पतिव्रताहिसायत्रपतिःस्वयमत्याधानतयातिष्ठति॥नक्तेषुकपांरवा
ययिउंहारिःस्वयंतिष्ठताति॥तदुक्तमुद्धूखलप्रकरणे॥तत्रतज्जार्यासुतरामेवाश्रयतरति
किमाश्रयंतवजन्मनाव्रजस्यसर्वेकषःसर्वजनातःअतस्तत्वरमणोनकापिन्पूतानवा
लभ्यामनसिविषादःअंगान्ततवात्॥अतःकारणादस्मदर्थमागतेनचयादृश्यतामिरंगो
कुलमेकदाइष्टव्यंवाक्यार्थोवाकर्मअग्रेवह्यमाणः॥तावकास्त्वयिधृतासवःहिलुवांवि
चिचतइतिदृश्यतांएतादृशोर्थोनुचितइति॥अनुचितप्रदर्शनेनबोधयंतिलोकाहिब्रह्मा
दयःब्रमवताणावर्तसरतिनिश्चित्यसमायांति॥व्रजस्थाःपुनरस्मदादयः॥हिलुविचिचंति
इयंमहत्यानेचिता॥ननुव्रजस्थानांनक्तिर्नास्तिअन्यथाविरहेमियेरन्अतअनक्ताःनप

रं ताति युक्तं इति चेन्न नाहुः ॥ वयि धृता स वरति वरर्थमेव धृता असवः प्राणायैः यदैव
 वरनुपयोगं शास्यं तितदैव तस्य हं ताति नावः ॥ अतएव चां विचिन्वते ॥ प्राणानश्वासयि
 उं अल्पविलंबे पि प्राणगमिष्यं ताति ॥ अन्यथा व्रजे गच्छेयुः प्रातस्त्वमेवायास्य ताति ॥
 अत्रेषणं व्यर्थमेव स्यात् इह वरायाः वयि स ताति महद्दैन्यं अतएकवारं वरायान् प
 र्णेति प्रार्थना ॥ एवमेकयोर्हरिणं प्रार्थितं हयितेति संबोधनात् न उरं रं नैस्त्राणा जावन
 मुक्तमिति निरूपितं ॥ यद्यपि न गवांश्चेत् पश्येत् तदान कोपि पुरुषार्थः सिध्येत् तथापि हैन्यं
 दृष्ट्वा आत्मानमपि प्रहरीयेदिति तथा प्रार्थनाः ॥ एवं स्वहैन्या नौचित्यादिनि निरूपणं न
 तस्याराजसत्वं निरूपितं ॥ तामसा नुवधाना वं प्रार्थयितुं महर्हस्य वधसाधकत्वमाह ॥

र

३

॥ शरदुदाशये साधु जातस्य सरसि जोहरश्रा मुषादृश ॥ सुरतनाथ तेषु कुरासिका वरद निघ्नतो
 नेह किं वधः ॥ २॥ ॐ ॥ शरदुदाशय इति ॥ शरका ला नो यो य मुदाशयः ॥ पुष्करिणा तत्र साधु स
 म्यक् प्रकारेण जातं यत् सरसि जं कमलं नदं त वननायाश्राः तामपि मुष्ता ताति नादग्नूपाद
 शादृष्ट्या हे वरद यो निहंति तस्य किं वधो न अपि नु वधो षो न वत्येव ये नैव साधने न परस्य
 प्राणगच्छंति तस्य पादनसाधको घातकः दोषना वनवति ॥ अनेन न गवदृष्टिः सर्वघातका
 निरूपिता ॥ आयु मर्णां सि वदशा स हनुज आर्क इति वाक्यात् तथास्मानपि प्रायेण कूरदृष्ट्या
 पश्यति ॥ अन्यथा कथं प्राणबाधा स्यात् रूपं चानंदमयमिति तदृष्टौ तदेव जावयेत् ॥ अतस्त
 दनावात् केवलं घातयत्येव किं वा ॥ न वयं वधाहः यतो हासिकाः कुसिता हास्यः न हि स्त्रियः

अप्रयोजिकाश्च हन्यन्ते॥ किंच वयं शुक्लदासिकाः॥ वंचसुरतनाथः सर्वपुरुषार्थसाधक
 वेन तव संबोधनानि यथाधिकारं नियतानि यथा धर्ममार्गे हे धर्मपालक ब्रह्मण्य हे यज्ञेश्व
 र त्याहानि अर्थे हे लहमा पते हे सर्वसिद्धि हे त्याहानि तथा मो हो हे मुकुंद हे योगेश्वर हे ज्ञाननि
 धे इत्याहानि धर्मार्थ मो हाथि निरुच्यन्ते॥ एवमस्मान्निरपि सुरथं तनाथे तु च्यते सुरतं संजो
 गः जगति यावानस्ति तस्य नवान्नाथः वराहा व्यतिरेकेण सुरतं जगति न प्रवर्तते॥ अतो ब्रह्म
 णा कामेन वा लोके सुरतप्रवृत्त्यर्थं वयं शुक्लदासिका इत्याः शुक्लं मार्गं निवर्तितं कंद्वं प्र
 तिबंधनिवर्तकं सुरतनाथे तु शुक्लदासिका इत्यत्र सुरतं संजोगं इत्याहेरयमर्थः॥ रतं लोकि
 कं नो गवाच्यं तत्रुत्पृष्टि मारभ्य प्रवर्तते॥ तत्र न नगवराहापेक्षा॥ स्पृष्टिसमानयोग हो मवात्त

स्या॥ एवं सति सुष्ठु आलोकिकं रोचनं रूपं यद्भूतं तस्य सम्पन्नो गराष्ट्रवाच्यं तदस्मात्त्वेव व
 राहये छयति यावत्तयैव प्रवर्तते॥ याता जगद्धौ किंकं गच्छंति नश्यते वनउत्थिर मतो
 त्यलौकिकं स्वरूपानंदरूपं तत्र प्रकटी न विभुं नार्हति॥ एतादृशस्य नवति वनाथः प्रवर्त
 कोरहं कश्चा॥ एवं सति रसश्चेत्त्वय्येव निरुद्धस्ति ह्ये तदा वलौकिका अपि नक्ताः शून्य प्रा
 रुदं या न वेयुरिति॥ वरिष्ठां शाचां प्रार्थयि चातादृश्यो वयं प्रकटी तताय तः प्रतिबंधनि
 वृत्तिरत एवाग्रे विखन्य स्यादिति वक्ष्यते॥ कामो नगवरायः मनसः पूर्वरूप वादावउत्तर
 रूपवान् मनश्च कर्तुं पुत्क॥ जगौ कलं वामहरां मनोहरं॥ तादृष्टाति कमित्यादि कंच वा कुरु
 पमलौकिक नाव प्रवर्तकं स्वप्रियात्वि त्यारायेनाज्ञायिदमुक्तं॥ नैवं विनोर्हता त्यादिवाचा =

नगवज्रावात्मकवाशसामप्याज्ञाद्वयमित्याशयः॥तैरेववचनैःप्रतिबंधनिवृत्तिरपि॥सुर
 तंवेद्भवत्येवनिश्चयंतिष्ठेत्तदालोकेरसोननविष्यतातिअस्मद्वरावतःवक्षौकेप्रसृतंनव
 तातिवयमागताः॥तकार्येहूरतरवस्थितं॥प्रफतास्मान्मारयामि॥एवंसतिसर्वमेवकाम
 शास्त्रंव्यर्थस्यात्तृतायःपुरुषार्थश्चनर्त्तवेत्॥अतःसर्वदायदर्थंवयंप्रेषिताःतकर्तव्यं॥अथवा
 यदाकराचित्कर्तव्यंइदानींजावेयितव्याद्वयप्राकद्येनदृशोमारकवामुपपादयंति॥शामुखे
 ति॥यत्त्वुचौरेनवतिसघातकोनवतियथायथाचौरेनैपुण्यंतथातथाघातकवैतर्ह्यमा
 ऊ॥उदरशामुखेतित्रापियेदुर्गजाताःतेअतिनिपुणात्रापिजलजुगर्जताः॥तस्यर
 सिजंतत्रापितेदुर्गदेवतिष्ठंतितत्रापितेसाधुजाताः॥प्रचवःत्रापिप्रकाशवति

५

कावेशाताद्युपद्रवरहितेएवंदेशकालस्वरूपादिभिःअशक्यचौर्यादिपि
 पुरुषात्तदुदरवतिसिर्वस्वनेताअंतःस्थितप्राणान्साधारणगोपिकाद
 नानेष्यतातिकिमाश्रयंचौर्येहिक्रियतेवलिष्टेनअपकार्यनावोयतरत्र
 चुननविष्यतात्पुक्तंकिंवधोनेति॥अथवाअदृशाअदर्शिनैर्नदर्शनमद
 वानिघ्नतःकिंवधोनसुरताथेमागतास्वइतंहरेअंतरामररामुपस्थि
 तं॥तथासतिसुरतस्याप्रकरितवात्नाथवमपिनस्पान्॥नहियोगाअ

अनिमारासमर्थोऽप्यश्वपतिरुच्यते॥ प्रकटयति चेत्तदा तथा॥ किंच॥ अस्म
 दधे किमाश्चर्यं तवादर्शने जह्मरपि न तिष्ठेत्॥ तदा ऊः॥ शामुखेति॥
 उदरस्थिताश्चाश्चेद्वहिरानाता तदैव म्रियते अपुष्ट्वा तु आममं गन्वित॥
 यद्यपि तस्याः जावने काज इव्यदेशवत्सूनि बद्धन्ये वसंतितथापि बद्धदर्श
 ने न जावेति॥ तथा वयमपि किंच॥ वंसर्वेषां वरात् प्रयच्छसि अस्मांस्तु मारयि
 ष्यस्यति मत्तदाश्चर्यं॥ वरदाता हि प्रत्यहो न वति अथवा ते वयममृज्यस्यिका धर्म
 दासिकाः॥ अतो अहं तव्याः॥ एवं मनेकविधकौयर्न विनया काश्चिद्भगवंतं मुपासने तो अंतस्ते
 न

तो रसः पुष्टो बहिश्चेन्न विनिर्गतिः॥ तदा पूरणैव न वेदिति वाग्निर्गमिस्तथा॥ अन्याः पुनः कोमलाः बद्धधा
 वयारहिता इहानामपि पाजयेत्या ऊः॥ ४॥ विषज्जाप्ययाद्या जराहसा वर्षमारुता वैद्युतान्धात्॥ वृ
 षमयात्मयादिश्च तो नया दृष्टेते वयं रहिता मुऊः॥ १॥ ॥ विषज्जाप्ययादिति॥ विषज्जलं कालीयद्रु
 जलंतया वा सर्व एव बाजकाः गावश्च मृताः ते पुनर्जाविताः॥ व्याजाः सर्पाः कालीयसुदर्शनादयः राह
 साः चराणावन्नहियः॥ तेषामेकवद्भावः तस्मादपिरहिताः॥ वर्षमारुतादिद्रुतात् तत्रैव वै
 द्युतानि अनलोद्वाग्निश्च तयोरप्येकवद्भावः॥ वृषो यो यमयात्मजः॥ वोमासुरः॥ तस्मा
 दपिरहिताः॥ तासां चूतनविष्यद्विषयकपदार्थज्ञाननिर्बधोस्ति॥ सर्वज्ञात्वात् किंबहु
 नाविश्चत एव नयात्॥ पाजने हेतुः॥ रुषनेति॥ नत्तीति पाजयत्येव अतः सर्वदा पाजक इति

इहानामपिपालयेत्यर्थः॥तेवमारकावाह्याः॥इहानां तनस्त्वांतर इतिसर्वथापालनायाः॥
 अन्याः पुनर्न गवतो महानुना वचंश्चावातस्य स्वरूपं कार्त्तयंति॥ततश्च ज्ञानिभ्यो यथा मोहं
 प्रयच्छति तथा स्मभ्यमपि अस्मद्वितं मोहं हास्यतातितं सुवंति॥६॥ ॥नखन्नु गोपि
 कानंदनो नवानखिलदेहिनामंतरात्मदृक्॥विषनसाधितौ विश्वगुप्तये सरवउदेयिवा
 नसावतां कुले॥७॥ ॥नखस्त्विति नगवतो नंदसूनुवै सवै उपाजं नानुक्ता नवंति॥तदेव
 नास्वातिसर्वमयुक्तमुपाजं ननं॥स्वप्निति निश्चयेनात्र तिरोहितमिव॥गोपिकायां य
 शोदायां नंदनः पुत्र इति तथा सति यथा तथा स्वाधानः कृतः ज्ञातो वा तथा गोपिकानाम्
 पि नैव तद्॥गोकुलस्वामिपुत्रवात्॥नुष्यतायामेव हि विद्या यो निसंबंधः॥किं वनकेवलं

नवान्न वैकुंठधिपतिः पुरुषोत्तमः किं न अखिलदेहिनां सर्वेषामेवास्मदाहानां मंतरात्मो न
 अंतःकरणं पश्यताति॥यद्यस्मदृदये तादृशं तां पश्येत् तदा प्रसन्न एव न वेत्॥अतो ना
 स्मिन् वक्तव्यं किंचित्॥किंच आगतश्चास्मदाहानां परिपालनार्थमेव॥यदि जानायात् एता
 नश्यंताति तदा परिपालयेत्॥रक्षणार्थं च प्रार्थिते एव ननु स्वेच्छया समागतः तदा ह॥विश्वे रवन
 साधित इति॥विश्वना ब्रह्मा विशेषेण रवनतातिसर्वथा वेदार्थविचारकः॥अत एव वैश्वान
 समतं ब्रह्मणा कृतं नगवद्वत् प्रतिपादकं तेनैव मार्गेण पूजा नगवान् पूजां गृह्णाताति वैक
 रादौ तथैव पूजा अतः सर्वेषां पूजामपि गृह्णातुं ब्रह्मणा प्रार्थितौ विश्वगुप्तये इति मुख्यं प्रयो
 जनं॥एवमंतरात्मवात् सर्वेषामेव ज्ञावानां नवान्न सखा॥तादृशः लोके सर्वं प्रकटयितुं सा

वतां यादवानां वैष्णवानां वा कुले उदेयवान् ॥ प्रादुर्भूतः अतएतदर्थमेवागतः पूर्वमपि
 सखायथेकमेव प्रेरयसि आगतस्य पुनर्विशेषो वक्तव्यः ॥ स वात्मनि वेदनरूपो नवति
 ॥ अतो वयं किं विज्ञापयामः ॥ यथोचितमेव कर्तव्यमिति नावः ॥ अन्याः पुनः सावि
 कसाविक्यः राजसप्रधानान्यो विशिष्टाः अप्रार्थिते च न गवान् तदा मल्लयत्नेव अतः
 स्पृताति नगव करस्य त्वशिरः संबंधं प्रार्थयन्ति ॥ ४ ॥ ॥ विरचिता नयं वृद्धिधुर्यते श
 रणमायुषां संसृते नयात् ॥ करसरोरुहं कांतकामदं शिरसि धेहि नः आकरग्रहं ॥ ५
 ॥ ॥ विरचिता नयमिति हेत्वा मिदं हृदयं स्फुरति ॥ अतः यथा सर्वे गे आप्ताय न नव
 तितथा शिरसि करसरोरुहं धेहि ॥ शीतजं हि कमलं नवतित तत्रापि सरसि जातं ॥

तत्रापि कर एव सरः स्थानं सरसि जं स्था नं च ॥ अत उद्धरणादिना नरसा जता यगमः ॥
 कांतेति संबोधनं प्रथमतः शिरसि हस्तस्थापनेन स्वाधाना करणं द्योतितं ॥ किंच ॥ न के
 वलं हस्तस्थापने वद्दरा करोति किं तु कामदं च ॥ अजिष्यते कामं प्रयच्छति ॥ ननु नग
 वान् पुरुषोत्तमः योगिधोयः कथं स्यात्परं करिष्यताति चेत्तत्राह ॥ आकरग्रहमिति ॥
 प्रियोः करस्य ग्रहो ग्रहायेन ॥ अतो नगवान् ग्रहस्तु इति यत्र लक्ष्म्या हस्तं गृह्णाति ॥
 तत्रास्मच्छिरो ग्रहो किं न विष्यताति नावः ॥ ननु लक्ष्म्या विवाहितेति विधिवशात् तस्या
 हस्तग्रहा ॥ नवतानां ग्रहो को हेतुरिति चेत्तत्राहुः ॥ संसृते नयात् शरणा मायुषां
 विरचिता नयमिति यथा विधि विवाहे तथैव शरणागतपात्रेनेपि विवाहापेक्षया शरणा

गतरहामहताससाधारणधर्मः अयमाश्वरधर्म इति ॥ नन्वयं निषिद्धः प्रकार इति कथं पा
 लनमिति चेत्तत्राहुः ॥ हे वृक्षि धुर्येति ॥ वृक्षि हि यद्वंशोद्भवः ॥ बकुत्त्राकः बकुवंशकृत्
 ॥ तद्वंशेऽपि नवान्धुर्यः श्रेष्ठः ॥ तत्रापि स्त्रियः संसारनयात्समागताः ॥ न हि संसारः स्वभा
 वत एव दुष्टः किंच सत्यदुःखहेतुरिति ॥ तथा वयमपि महद्दुःखं प्राप्नुम इति दृष्ट्वा दृष्ट्वा दारा
 नवांस्तन्निवर्तक इति ॥ अनेनैव निरर्जयतापि सूचिता ॥ अतः कांतसं बोधनात् नवानेव नर्त
 अतः स्त्रीणां वृत्तमनुस्मरन्वांछितं कुर्वित्यर्थः ॥ ततः तामसा किंचिद्वैलक्षण्येन धाष्ट्येन तमेवा
 र्थं प्रार्थयति ॥ ७ ॥ ॥ व्रजजनानि हि चारयोषितां निजजनस्मयधंसनस्मित ॥ नजसखे नवकिं
 कराः स्मनोजलरुहाननं वातदर्शय ॥ ६ ॥ ॥ व्रजजनानि हि त्रिति ॥ हे नगवद्गता वक्तुं न जा

नंति ॥ मयानुनिर्धारितमुच्यते ॥ हे सखे इति अप्रतारणार्थं संबोधनं ॥ नः अस्मान् नज इति हि पदेशः
 ॥ ननु कथमेवं धाष्ट्यं निषिद्धं च बोध्यते तत्राहुः ॥ नवकिं करारिति ॥ ये यथा मां प्रपद्यंत इति हितव
 प्रतिज्ञा ॥ अतो यथा किं कुर्येव यं नवं तं नजामः ॥ तथा नवानपि नज उ ॥ किं करा वंतव प्रतिज्ञा च प्र
 सिद्धे साहुः ॥ स्मेति ॥ न केवलमस्मज्जने तव सैवैका प्रतिज्ञा ॥ हेतुः किं तु अन्येऽपि हेतवः संति ॥
 प्रथमं अवतारप्रयोजनं ॥ व्रजजनानि हि त्रिति ॥ व्रजजनानां आर्त्तिहंता तितथा ॥ नातः परमन्या
 आर्त्तिरस्ति ॥ सामान्यप्रयोजनमेतत् ॥ विशेषप्रयोजनमाहुः ॥ योषितां वारेति ॥ तस्यो नगवान्
 वारैर्हि शूराः निराकरणीयाः अन्यगतकामादयः ॥ तत्र मुख्यः कामः स च बकुविधः अंतर्बहिः
 पदार्थेन पूरेति पूरयिवा आश्रयात्तावात्निवारणायः ॥ अतएव लोके दातारः ॥ कात्तिमितो

नवन्ति॥ वारेभ्यः अतो नवानुमहावारः अंतःस्थितेनानंदेन अतिरिद्राणां ब्रह्मणा
 पिपूरयितुं मशक्यानामिच्छा पूरकः॥ अयं चार्थः सत्त्वसर्वजनोतः अतः योषितां वा
 रितिसं बोधनं॥ नहि तस्मादभ्यः जगति कश्चिदेवं संबोधनमर्हति॥ पूरा किमवात्
 ॥ अतो वतारसामान्यविशेषप्रयोजनान्यांचनो न ज॥ ननु सत्तं तथापि नवतानाम
 निमानदोषनिवृत्त्यर्थं न जननक्रियत इति चेत् न हा॥ निजजनस्मयध्वंसनस्मितेति
 ॥ निजजनाः सेवकाः तेषां स्मयोगवः तस्य ध्वंसनार्थं स्मितं यस्य॥ निजजनानां स्म
 यद्वराकरणार्थं परित्यागो नोपायः किंतु तदर्थं स्मितमेव कर्तव्यं॥ स्मितं हि मंदहा
 सः॥ हासो जनोन्मादकराचमायाः॥ तस्या मंदं च न केच प्रवर्तनं॥ नहि मायामोह

१०

धर्म

व्यतिरेकेण कस्यचिस्मयो नवति॥ अतएव हास्यसंकोच एव साधनं निजजनानाम्
 पि एव दुष्टः ननु धर्मः॥ अन्यथानिजजनवमेव न स्यात्॥ इत्यलौकिकोपायः॥ लौकि
 केपि तव हास्येन ता अपि आत्मानं तुल्यं मन्यते॥ यदा पुन हास्ये संकोचः॥ तदैव तासां
 गर्वो निवर्तते॥ किंच॥ अन्निमानो हि दोषः सता वदेव तिष्ठति यावत्तव स्मितयुक्तमा
 ननं न पश्यंति॥ नहि काचिन्नादृशमप्यननं दृष्ट्वा स्वात्तिमानं पालयितुं शक्ता॥ नचेत्
 लोके अप्रसिद्धं साधनं चेनेति कथं ज्ञातुं शक्यत इत्याशंक्याहुः॥ जलरुताननं चादृ
 शयेति॥ जलरुतं कमलं तस्य दृशमानं नममृतत्वाविनश्यमृते पाते कस्यचिदोष
 स्तिष्ठताति युक्तिः॥ साधनं चेत्तस्य देहः एकवारं प्रदर्श्य पश्यत्यर्थः॥ अन्निमानो
 किंच

हिमनो धर्मः तव आनने चारुमनोहरं ॥ न हि धर्मिणि हते धर्मसि एतिसख्युः सखि
 न जनयुक्तमेव ॥ राजसात्ततः उत्तमा तमेवार्थं प्रकारं तरेण प्रार्थयते ॥ ॐ ॥ ॥ प्रण
 तदेहिनां पापकरीणां चराचरानुगंशानि केतनं ॥ फणि फणापितंते पदां बुजं लणुकुचे
 पुनः लंधि हृद्यं ॥ ७ ॥ ॥ प्रण तदेहिनामिति ॥ ते पदां बुजं नः कुचे पुल्लणुकुष ॥ ॐ द
 सो धोपः स्थापय तस्य प्रयोजनं लंधि हृद्यमिति हृदये चोरवतु स्थितं कामं लंधि कुचे
 धितिसमुदाया नि प्रायेण बद्धवचनं विरहेण निज्जाचामन्यंते शिरसि हस्तदानेन नि
 कटे समानयनमुक्तं ॥ ततो न जानेन संबन्धोक्तः ॥ अनेन विपरातरस्य च्यते ॥ बंधविशे
 षो वा तिर्यग्नेदः ॥ एकवचनात् ॥ तावता हि हृदयस्थितः कामो गच्छति स्त्रीणां समूहेन

११

क्षायने परितः स्थितानां तथा संबन्धो न वताति वा ॥ ननु कर्कशेषु स्तनेषु कथं कोमलवर
 णा स्थापनमिति चेत्तत्राहुः ॥ फणि फणापितमिति ॥ न हि कालाय फणात् कुरा अस्मत्त
 नाः ॥ तत्र यथा चराचरास्थापनं लब्ध्वा तदंतर्गतो हरात्ततः ॥ एवमचापिकर्तव्यः ॥ अंबुजपरे
 न च प्रसह्य तस्मापहारकं च ॥ ननु तथापि स्त्रीणां बह्वसि चराचरास्थापनमयुक्तमिति चेत्त
 त्रैव ॥ श्रानिकेतनमिति ॥ लक्ष्मीः स्थानं तत्तल्लक्ष्मीः किल तत्र स्पर्शमर्हति ॥ अन्या
 युक्तः संदेह इति ॥ ननु न वतो मूढाः कथं न वतानां हितं कर्तव्यमिति चेत्तत्राहुः ॥ चरा
 चरानुगमिति ॥ चराचरा गावः तेषामप्यनुगं पश्याद्गच्छति तद्वितार्थं ते किं न गवता प्रेर्यमा
 णा इति चरापरित्यज्यामृतं न हृयंति तेषां चरा मेवामृतं तथास्माकमपि काम एवामृतं ॥ नैता

वतापरमरुपालोः कश्चनार्थः श्रूयते ॥ ननु नवतानां जितेन्द्रिय वाद्य नावात्पापमस्ति त
 दपगमेपश्चात्तदं स्थापयिष्यामिति चेन्न वाङ् ॥ प्रणतदेहिनां पापकषणमिति ॥ वयं प्रक
 षणानताः नास्मान्निःप्रकारं तरेण निवर्तयितुं शक्यते ॥ किंतु तव चरणा प्रसादा देवनम्रा
 णां पापं गच्छति ॥ तत्रापि देहिनः प्रकषणानतं वेन धर्ममार्गादिपरित्यागः उक्तः ॥ देहान्निमा
 नस्य विद्यमानत्वात् न हानमपि प्रणतानां हि नाप्यधोगतिः ॥ अतस्तव पदमेव तेषां पाप
 नाशकं चितितं दृष्टं स्पृष्टं मालिनिं वा ॥ ननु प्रणतानां कथं पापमुपपद्यत इति चेत्तु मैव ॥
 स्वधर्मस्य माहात्म्यं लोके प्रकटयितुं स्वधर्मा विन विंश चापि दोषं न नाशयति धर्मौ व त
 थेष्ठावत्वात् ॥ अतएव दुस्सह्येत्यारभ्य धुताशुभा इत्युक्तं ॥ भोगं विना पापनाशः प्रमेयबले

९१

न नवताति प्रमेयं तत्र नाशात्पूर्वमपेक्षितं ॥ प्रचुरासं बंधा नावान्न तनस्ताथा ॥ अतः स्वध
 मर्लक्षणा प्रमेयबलेन तानुद्धि धारुस्तथा करोताति नानुपपन्नं किंचित् ॥ शास्त्रार्थज्ञा वाम
 नसाशरणांगताः ॥ प्रणताः ॥ देहान्निमानि वाचीनाधिकारे पिसति ताव साधनं संपादय
 सियेन पदो बुद्धं प्रकटीकृत्य तादृशस्य दुःखदृष्टादिरहात्मकं पापं तथा करोताति न जा
 वरुतसाधनमपेक्षते स्वतएव सर्वं करोतात्पत्रापि तथैव कार्यमिति नावः ॥ यद्वा ॥ अत्र द
 दोक्षेयः ॥ सर्वत्यागपूर्वकं केवलं तदधीनचनते प्रकर्षः ॥ तत्राद्यस्य विरह एव पापशब्दवा
 व्यादुःखदृष्टात् निषिद्धकर्मकृति जं हि पापं तदत्र मानरूपं तादृशं दुःखं मुचितं नवतिपरं
 उच्यं कर्षणौकस्वभाव इति तथादितायस्य कर्मजं ॥ तच्चरणाश्रवणा कार्त्तनस्मरणानि निः

एतादृशानां प्रियस्वरूपं प्रातिरिक्तस्य संगप्रतिबंधकत्वेन तथा चैव न्यंत इति तथा ॥ २

कर्षति ॥ यदा ॥ कर्मधारयो हेयः ॥ प्रकर्षेणानतिस्सवत्तिनावस्तस्मिन्सति प्रज्ञौ समर्प
णार्थं हेतुनिमानादिः ॥ ए ॥ अतएव विश्वतो न्यादित्युक्तं ॥ नगवद्गुणानां पुराणरूप
बन्धवत्पते ॥ जगुः कृतानि पुराणानि ॥ कथं यस्य स पद्विदुः स्वरत्वेन तथा चैव न्यंते ॥
तेन तत्प्रार्थनं ॥ यद्यपि संगोपयोगा तथापि संगप्रतिबंधकमानहेतुः ॥ चेन हेयः ॥ य
दा ॥ प्रणतो हेतु एव येषां न बन्तः करणादिरपितेषामपि तथेत्यर्थः ॥ यदा प्रणतो हेतुनां
संबन्धिना ननु स्वयं प्रणतास्तादृशानामपि तथेत्यर्थः ॥ एतेन साक्षात्परं पर्याप्तनिष्ठ
निवर्तकं च मुक्तं नवति ॥ अपरं च अंगीकृतपालनेन तव युक्तायुक्तविचारं न पश्यामो
यतस्तृणाचराणामप्यनुगं ॥ तज्जीवनं नृणोरेव ॥ तानि चामार्गेऽपि न वंति स्वानुरोधेन न ता

१२

य

वारयसि किं उते स्वन्नं यच्चैव परंपतितच्चैवाविचारं गच्छंति ॥ मुं जाटव्यामिव तदनुस्वय
मपि गच्छसितरधानः सन् ॥ एतेनास्मज्जीवनहेतुस्त्वत्पदांबुजं ॥ तस्य मकरं होमादक
रिते नैव मानरूपोन्मार्गगमनेपिनोपेक्षोचिताद्यः तो वयं अंगीकृताः ॥ नो चेज्जीवनमे
वनसंपश्यत इत्यतिक्लिष्टवचनमुक्तं नवति ॥ एतेन च ये वेयं रातिः प्रकटितेति नांत
तोऽस्मद्दोष इति ज्ञापितं नवति ॥ अन्यथा कृष्णमुखनिगतिवेरागता पायूषमुत्तन्नितकरा
पुटैः पूर्वपात्रातिसुखितातां लोके लौकिकत्वेन परिदृश्यमानेषु सुतस्त्वलौकिकेषु च
लोषूक्तपायूषाज्येषु तेषां प्रवृत्तिः कथं स्याद्यदि नवानुस्वला विरोधार्थं तथा तथा ता
न प्रवर्तयेत् ॥ वस्तुतस्तु कृत्वा राणां तेषां नृणो रुच्यत्पत्यर्थं तदनुगमनं ॥ तेन नक्तिरसपोषि

व

तानि चरानि नैवं ताति तेषां तत्र हविर्न वेति ॥ तादृशस्यास्मात्सुं स्थापने स्माकमप्यनाष्टं
 पालकं च तद्भविष्यति स्वस्वनावादिति नावः ॥ अपं रं वा ॥ श्रियः स्त्वनैतदिति तस्य जाताया
 स्वस्मात्स्वेव स्थापयितुमुचितं ॥ किं च ॥ तस्या अपि नायिका वा द्रस्य पोषणमयिक एव सं
 बंधो नाष्टेन उच्यते ॥ कमेतौ तदिशेषा वयोक्तेपदं च क्षाप्यते ॥ अत्र स्वयं साक्षा
 संबंधसमयमलनमाना आविचारितवती प्रभुः पशूना रक्षित्वारयिवासायं व्रजं नावा
 निशि स्वप्रिया नि काडिष्यते वतदा तसंबंधेन रमणानिव ममापि न विष्यताति श्रियो ह
 रपयं तं हृदयं ॥ तदनुगच्छेन रजसा श्रमेण च सौंदर्या नावरां कापि निरस्तादितायेन ॥
 तेन यथा यथा चारणां तथा तथा शो नातिशय उक्तो न वेति ॥ अथ वा चरा नुगमने स्त्रे

१४

तत्तरेण कंटकादिस्पर्शं कया स्वयं सूक्ष्म रूपेण वराणां बुजं तले स्थि वा तसंबंधं वा
 रयताति तदा श्रानिकेतनं न वेताति तथोक्तं ॥ अपं वा ॥ यदि चेच्छया स्वयं नयेत्पशून्सदा
 ये विषयानात्मकानिष्टसंबंधो न स्यात्किंतु ते स्वेच्छया गच्छति प्रभुस्तु तदनु तदधानः
 सनाच्छता सग्रे निष्टसंबंधे तन्निवारणायां बुजं चेनाति सुकुमार मपि पदमति कूरे पित
 त्रार्पयति ॥ तदा हि व्रज वासि स्नेहपरा हायां संपन्ना यामतिसंतोषा तद्वारा सा संपन्ने
 तितस्मि संतुष्ट स्तच्छिरस्सु ब्रह्मादि दुर्लभं रजस्तु न्यां पदां बुजान्या म नृत्यत ॥ अथ
 कालमात्रं तथा नृत्यमात्रं कृतवाक्किंतु तद्विपु नयं सा वदिकं निवारितवान् गच्छतः स
 दा तच्छिरस्सु पदां बुजं पश्यताति ॥ अतएवार्पणमुक्तं न स्पृशेत्मात्रं ॥ अस्मत्परा हायाः

पूर्वमेवसंपन्नचातुःस्वदतिवारणमेवकार्यं॥सरायानोंतश्चोरवद्धाधते॥परांबुज
 संबंधेऽस्मद्वारासोपितापरहितःसन्नस्मानपिनतापयिष्यतातिनावः॥तापयतानि
 तस्मिन्नपितापोष्यते॥कुरेतप्तेवास्त्वापितंनविकृतंनवतातिज्ञापनायतइति॥चंप
 तोऽविकृतः॥सर्वात्मतावत्परास्वार्थपरान्नसहजदोषदृष्टानपिरूपयसात्समास्वपि
 स्ततोदोषरहितासुकृपाकार्येतिनावः॥६॥अपरंचविपरातरसेपूर्वविशेषणावता
 नामतिचरेणातिशेषसंनवेतदास्वोदेजकचेनतद्विवेणरूपंकर्षति॥दृष्टावरेषु
 स्वज्ञोपरससंपादकसंपादकंनिःसहतिपतनेनाग्निमंविशेषणं॥विविधबंधेषु
 त्यद्विवेतेपरांबुजंतथाकुर्वितिहार्दोव्यंजितोर्थः॥मयेदमुक्तंयुक्तंवायुक्तंनैवविधा

१५

रितं॥तद्धमंतांप्रियायुक्तश्रीरुमास्मकुलेश्वराः॥इममेवार्थततोपुत्रमाप्रकारांतरेण
 प्रार्थयते॥७॥॥मधुरयागिरावल्गुवाक्ययाबुधमनोहयापुष्करेहरा॥विधिकरारि
 मावारमुह्यतीरधरसाधुनाप्याययस्वनः॥८॥॥मधुरयागिरेति॥हस्तेनचस्वरूपेणा
 पदावोपकृतिमति॥मुखेनचोपकारोहिकर्तव्यइतिताजगुः॥पूर्वोक्तमपिसर्वंहियावस्य
 ष्टंननाषेते॥तावत्सरसतांयातिनकदाचिदितिस्थितिः॥हेस्वामिन्मधुरयागिरामुह्यतिरि
 मागोपाराप्याययस्व॥मोहोहिमरणापूर्वावस्करूपं॥तासामाप्यायनेहेतुः॥विधिकरारि
 ति॥आज्ञाकारिणीःसेवाकारिणीर्वा॥असामर्थ्यउतवनास्तीत्याहुः॥हेवारेति॥शौर्यंहिआ
 त्नामातिनिराकरणार्थमाइतिप्रदर्शनेनदृष्टामात्रविलंबेनमरिष्यतातिसूचितं॥ननुवाञ्छा

चेरा कथं मोह निवृत्तिरिति चेत्तत्राहुः॥ मधुरयेति॥ मोहो हि मायारूपः स न वत्स्वरूपेणैव
 निवर्तते सच्चिदानंदरूपेणातत्र तव वाणा॥ आनंदरूपे त्याह॥ मधुरयेति॥ मधुसाधारणो रसः
 ॥ तदुक्ता मधुरा वल्लु मनोहरे वाक्यं यत्र वाक्यस्य मनोहरं सत्यप्रियप्रतिपादकत्वेन॥ अतः
 सद्रूपतानिरूपिता॥ बुधानां मनोहा आह्लादकारिणा॥ अनेन ज्ञानरूपतानिरूपिता॥ ते हि
 ज्ञानेनैव रना भवन्ति सुरवेन यनेव तैरिति तयोरपि व्यापारं त्वैव वक्तव्यमित्याहुः॥ पुष्करह
 रोति॥ कमलवत्परतापापहारके ह हरो यस्य किंच अधरसाधुना अधरामृतेन च आप्या
 ययत्वा॥ वक्तव्याः दृष्टव्याः पाययितव्या इति सूक्तिनां हि सूक्तिनिवारणार्थं महामनाः पद्यं
 ते॥ कमलादीनि च शातलद्रव्याणि स्थाप्यंते॥ सर्वथा असाध्ये अमृतमपि पाययते॥ अतिगो

१५

पान्वारसानुपाययंति॥ रयंतु सूक्तिना ज्येन निवारयितुं शक्येति वारेतिसंबोधनं॥
 अनेन अंतिमावस्था प्रदर्शिता॥ पूर्वप्राथिति श्रुतार्थः स्मारकत्वेनाधिक सूक्तिहेत
 वो जाताः॥ एवं पदार्थं च उच्यते संप्रार्थितं दाहने स्वयमेव हेतुमाशंक्य परिहरंति
 ॥ तव कथेति॥ ननु सर्वमिदं प्रार्थितं न क्लेशो देयं न च न क्लेशः॥ अतस्तत्त्वं च विर
 हपि जावनादवसायते॥ न गवांस्तु सर्वनिरपेक्षः न तस्य न वक्ता वनेन कार्यं॥ ज
 ह्मीयदृशो यस्य कोटिशोदास्यः अतस्त्वयि कृता सव इत्यप्यसंगतं॥ तस्माद्यर्थमेव
 प्रार्थनमित्याशंक्येनेह जावनमस्म कृतिसाध्यं किंतु तव कथा विरहं रानां गमने प्र
 तिबंधं करोति कथायाः पुनः यथा तव सामर्थ्यं तथा सापिषड्गुणात्मिकामोहदायना

रो प्रा

परमानंदरूपावतदाहुः॥६॥ ॥तव कथा मृतं तत्प्रजावनं कविचिराडितं कल्मषा
 पतं॥श्रवणमंगलं श्रामदातं तं च विगृह्णाति ये नूरि राजनाः॥७॥ ॥तव कथा मृत
 मिव अमृतं नगवदसात्मकं सर्वेषां मरणादिनिवर्तकं यद्रूपं तदमृतं शब्देनोच्यते॥
 अतो मोक्षदा नृवं परमानंदरूपता च सिद्धा॥इदानीं षड्गुणान् निरूपयंति॥तत्प्रजाव
 नमित्यादिषड्भिः पदैः तस्माद्ये संसारे तेषां ज्ञानं यस्मात् अमृतं हि तापनिवर्तकं
 प्रसिद्धमेव वैराग्यं च नगवतो ज्ञानं वा सर्वतापनिवर्तकं यत्संस्कारयोग्यं तत्तु ज्ञाने
 न नश्यति॥यद्योग्यं न त्यरित्यागेन अतएव स्मार्तैः संस्काराश्चकैः परित्याग एव बो
 ध्यते॥अतो ज्ञानं वैराग्यं च तापनाशकेन वतः॥आपाततस्तत्तापनाशकं वै जलारावपि

१७

वर्तत इति तदर्थमाह॥कविचिराडितमिति॥कविभिः सर्वैरेव शब्दार्थरसिकैः ज्ञानिचिराडि
 तं ज्ञानं वैराग्यं वा॥आपाततः स्त्राप्तु तथा च मस्ताति तद्वावृत्त्यर्थमाहुः॥कल्मषापहमिति॥
 कल्मषं पापमपहंताति॥एश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्येति क्वचित्पावः॥अलौकिकसाधकं च
 वीर्यमिह तत्र धर्मरूपमेव च वति॥धर्मं च पुनः कल्मखनिवर्तकं च वति॥पूर्वोक्तधर्मविरिष्टं च॥
 कथायाश्च तथा च सर्वत्र प्रसिद्धं॥प्रायश्चित्तादीनामप्यापाततस्तथा च मस्ताति तद्वावृत्त्यर्थमा
 ह॥श्रवणमंगलमिति॥तद्गोमयादिलेपनात्मकमुपवासात्मकं च स्वरूपतोऽप्यमंगलं॥घोरात्म
 कं वात्॥श्रवणोऽप्यमंगलं॥इदं तद्वारचरितं श्रुतमेवानंदं जनयतीत्यनुच वसिद्धं वात् श्रवणमंग
 लं॥कार्त्तिकुल्यतानिरूपिता॥पुत्रजन्मादिश्रवणात्पापिकिंचिद्धर्मसाम्यात्॥श्रवणमंगलचमाशं

स्मान् स्वदूषतो धर्मतिष्ठन्नवसहस्रं नव कथेति तथा कृवा जीवने ननु अस्मत्तः ५

कथं द्यावृत्त्यर्थमाह ॥ आमरिति ॥ तच्च न व्ययसाधकं ननु धनसाधकं ॥ कथामृतं तु लहम्पा
अपि अपेक्षितं वा तूतं तु कं नवति ॥ तेन श्रोतुर्वक्तुश्च तस्यिद्वि-राज्यप्राप्तिश्च वरांतथा नवताति
त द्यावृत्त्यर्थमाह ॥ आततमिति आसर्वतः ततं व्याप्तं राज्यादिकं तु परिच्छिन्नं ॥ नगवतरे श्वयं
तु न तथा ॥ अंतः बहिः सर्वेषां सवृथा व्याप्तमिति ॥ कथामृतं च पुनः सर्वलोकान् व्याप्तिष्ठति ॥
स्वसामर्थ्यं सर्वत्रैव संपादयति तनेनो कर्षोऽप्युक्तः ॥ वं कदाचिन्मारयस्यपि कथामृतं तस्मिन्नपि
काले जावयतीति नगवान् स्वतंत्रः कथामृतं परतंत्रमित्येतावान् विशेषः ॥ वंच अवतारे ब्रह्मा
हिनिः प्रायति आगच्छसि आगतोऽपि तिरो नवसि ॥ कथा तु समागतानतिरो नवति अतएव तादृ
शं कथामृतं येन विगृह्यंति त एव चूरिहाः ॥ बद्धर्थदातारः ॥ य इति प्रसिद्धाः व्यासादयः चूरिहा

१८

श्रुते अजना श्रुते केवलं नगव इपाः ॥ जननादिदोषरहिता वा परं विरजममृतं केवलं मरणा
पच्छित्तौ तन्निवर्तकमेवेति ननु संचूयै कत्र रसजनकं ॥ रसपिंडयोरिव तव कथायाश्च विशेषः
षः ॥ अन्यथा कथार्थमेव यन्नः कृतः स्यात् ॥ परं विरसौ हे मरणा निवर्तकं चेन तदुपायोग इति
नगवत्त्वेन सूयते ॥ अतस्तैर्नगव कथा कथकैः बद्धदत्तमिति तदशा जावन एतसाविक्याः
तामस्यावचनमाह ॥ ७ ॥ ॥ प्रहसितं प्रियप्रेमवाहिनं विरहं च ते ध्यानमंगलं ॥ रहसि संविदो
या हरिस्पृहाः कुहकनो मनः हो नयंति हि ॥ १० ॥ ॥ प्रहसितमिति ॥ यद्यपि कथया स्थातुं रा
क्यते ॥ यदि ब्रह्मैः धर्मैः हो नो नात्यारितः स्यात् यथा नगवतिषड्गुणाः संति ॥ तथा षट्
व्यामोहका अपि गुणाः संति अन्यथा कथयैव वचरितार्थता स्यात् ॥ तदर्थं नगवान् मा

यथा कुहकलाजामपि करोताति॥ स्वस्वभावदोषात् न गवति तथा स्फूर्तिरिति॥ यथा
 ज्वरितस्य अत्रे विरसता प्रतातिः अत आह॥ तव प्रहसितादिकं नो मनः हो नयती
 ति॥ प्रकर्षेण हसितं स्वभावत एव विना तां त्यक्त्वा अन्यया सह स्थित इति॥ त तश्चेत्य
 मागत्य प्रकर्षेण हसति त्यक्त्वा अन्यया सह स्थित इति॥ त तश्चेत्युतरो हो नं प्राप्नोति॥
 प्रियेति संबोधनान्न तव संबोधोपि स्मृतः हो न जनको जायते॥ अत एव यासां न सं
 बंधस्तासां न हो नः किंच तव यत्प्रेमवाहितं प्रेमावाहितं तदपि हो नयति स्मृतं तं
 सत् अन्यविषयकं वा विश्वासजनकं वा दा अंतः कपटरूपमिति हो न जनकः॥ अन्य १८
 यो कायैविसंवाहो न स्यात्॥ मनस उज्जो लकं वा॥ आराजनकं आराया च अमः तव

विहरणमपि हो न जनकं॥ विहरणं यच्च जनं वेणुवाद नादिनां रसो न गवहायः आकरक
 हिः स्थाप्य तदति विशेषेण हराय स्माहिति चिन्तयतादिकं न वति॥ तत्पूर्वमस्मान्निध्या
 तमिति ध्यान एव मंगलं च क्षरणां शुचि फलं प्रयच्छताति॥ तदपि हीनो हो न जनकं तिरोहि त
 वात्॥ तदति सर्वत्र संबंधः॥ अन्यन्माययापि करोताति मुख्यतया अचोक्तिः॥ एवं रूपसंबंधे
 च उच्यते हो न कमुक्ते॥ नामसं बंधिद्वयमाह॥ र हसि संविद इति॥ या हृदि स्पृशति र हसि ए
 कांते संविदो ज्ञानरूपाः न गवदा चः ज्ञानेव वा शास्त्र जनितानि बंधाद्यनिहा रूपाणि तत्र
 पिया वाचो हृदि स्पृशः हृदयगामिन्या न वंति॥ अस्मदनुगुणा एव बंधसंविदो वा॥ ननु केव
 लं नायकानुगुणाः अत एव मे ते सुखहेतवो न वान् वंचयति चेत्तदा हो नं जनयंति॥ अयं म

र्थः सर्वनिश्चयसिद्ध इत्याह ॥ हीति ॥ राजस्या वचनमाह ॥ ॐ ॥ ॥ चक्षुःसि यद्वज्राधारयन्मृ
 न्नलिनसुंदरं नाथतेपदं ॥ शिखरं कुरैः सादतातिनः कलिलतां मनःकांतगच्छति ॥ ११ ॥
 ॥ चक्षुःसि ॥ अस्माकं उन्नेह वशात् त्वद्विषयिका समीचीने अखेदेपि खेदबुद्धि जायते तव
 नुनास्मद्विषयिणा सत्यपि खेदेपि जायत इति न्यायविरोधमिवाह ॥ यत्तु वजात्पशून् चार
 यन् चक्षुःसि ॥ तच्च वक्ष्ये नलिनापेक्षयापि सुंदरं कोमलं हे नाथतेपदं मार्गस्थितैः शिखा च
 र्णांकुरैः शिखाः पाषाणाः चरणानि अंकुराः दन्तानां तामसानित्या विकानिराजसानि अथ
 वा शिखारूपं यच्चरणं शिखरं कठिनं चरणं तस्यांकुरैः अतिपुरुषतीक्ष्णैः सादताति केशप्राप्तौ २०
 तातिवस्तुतो न प्राप्नोते वतथापि हे कांतनर्तः मनः कलिलतां गच्छति ॥ वज्रादिति प्रातरारन्य-

खेदः सूचितः ॥ चक्षुःसां देवचखेदः ॥ अतः प्रथमतस्तदेवोक्तं ॥ वस्तुदे तस्तु वपदे अस्मास्तु न
 विहाय न गच्छतः तथापि न वानेव तथा चक्षुःसि ॥ किंच ॥ वज्रस्थिता गावः अरण्ये नायंते तासां
 चारणानामार्गमनेन वति ॥ अतः अमार्गेपि गंतव्यं नृम्यादीनां अनुग्रहार्थेन पादुकाग्रहणं पा
 ष्यानां चर्मवनपरिधेयं अतो नलिनसुंदरं पदमेव शिखरं कुरैः सादति ॥ जले एव स्थानु यो
 ग्यं जलपूरो वा ॥ नलिनादपि सुंदरं चेतू लक्ष्म्या मस्मात्पुवास्त्वां युगं ॥ नाथेति संबोधनात् बह
 व एवात्रार्थेनियो ज्ञाः संति ॥ तथापि स्वयमेव गच्छताति ॥ वने हि विविधा क्षुमिः पर्वतरूपा अर
 र्णरूपा कच्छरूपा च ॥ तत्र क्रमेणैकैकं च न वति ॥ सर्वे वा सर्वत्र ॥ अवसाह अरात्पाएकवस्थि
 ति ॥ तदा चिंता न वति स्वयंगवास्वहृदये स्थापनाय मिति मनःकांतेति च तेन मनःस्थापितम

ता पिनतिष्ठति एवं सप्तविधा अनन्यपूर्वा निरूपिताः ॥ चतस्रश्च ताः अतः परं क्रमेण षड् ता
 एव निरूप्यन्ते ॥ तत्र प्रथमं राजसतामस्या वचनं ॥ ता हि बहिर्गता इष्टुमशक्ताः ॥ अतो य
 दासंध्यायां न गवानायाति तदा न गवंतं दृष्ट्वा मनसि कामो नवति ॥ ततो बंधप्रार्थना ॥ अ
 धरामृतप्रार्थना च ॥ राजसास चैनव न विष्यतः अनन्यपूर्वाणि तु नित्य एव कामः ॥ ६ ॥
 दिनपरिहयेनालकुंतलैर्वनरुहाननं बिभ्रदावृतं ॥ घनरजस्वलं दृश्यन्मुकुर्मनसि नः स्मरं
 वारय कृत्सि ॥ १२ ॥ ॥ दिनेति ॥ दिनपरिहये संध्याकाले ह्योक्त्या दिवे द्वेष्यं वंशाप्यते ॥ राजो
 गुणा स्यायं समयः कामस्य च कालः ॥ नालकुंतला न्नमरा इव रसबोधका ये हि सुखकमलजा
 वणा मृतं पिबन्ति ते उद्धोधा नवन्ति अतस्तैरावृतं वनरुहवत्कमलवत् आननं बिभ्रेत्

२१

हे वारतः मनसि स्मरं य कृत्सि ॥ संध्यायां नालवसैरावृतं चैन तत्पुना व्याप्तं चैनव ताति
 तदुक्त्या वनरुहवोक्त्या वकुवज्या न वंशाप्यते ॥ तथा च प्रिया मुखे वंदु दर्शने नोत्तरो
 तरमधिकविकासवचमितिः पूर्वमता दृश वंशाप्यते ॥ तेन प्रियस्य सवस्त्रासक्तिः सूचि
 नवति ॥ अतएव जलपदं विहाय वनपदं मुक्तं तेन वने यावच्छां नां शापयितुं तान्ध
 मन् बिभ्रदेव आननं दृश्यति ति ध्वन्यते ॥ धनेन गोनिः रजस्वलं मुकुश्च प्रदर्शयन्
 ॥ मध्ये मार्गं गच्छन् उन्नय स्थिता गोपाः पर्यायिण पश्यति ॥ अतो मुकुः प्रदर्शनिं अग्रे ग
 छन् पुनः पुनश्च धिद्य पश्यति वा तथानादृग्दर्शनिं स्वापेहा शापकमिति स्मरजनक
 निरंतरदर्शनेन तत्रैव रसास्वादनमिति न स्मरोत्यस्य वसरः स्यात् अतो वारंवार प्रदर्शनि

स्मरान्नेः संधु हारामिवति॥ तादृशं कृत्वा तत्पूरणार्थं तन्निराकरणार्थं वायु दमवरुपं
 कर्तव्यं॥ तत्सूचयंति वारेति॥ धनेन रजस्वले च श्रमसूचकं नवति॥ श्रमनिवृत्तिश्चास्मानि
 रेव वनरुहमिति॥ वन एवैतत्सर्वथा नोग्यं॥ अतो नैव समागमनं॥ अनेन गृहे रतिं दा
 स्यामाति पक्षो व्यावर्तितः॥ विचरति॥ बलाकारेण तामेवावस्थां स्थापयति॥ यदि मु
 रवसंमार्जनं कृत्वा समागच्छेत् तदा प्रसन्नमुखदर्शनात् ज्ञानं वा नवेत्॥ धनसंबंधि
 रज्जु इति काम एव न उक्रोधः॥ यथा पात्रं दृष्ट्वा तच्छि तमन्नं नोगार्थं शयते॥ तथा मुखं
 दृष्ट्वा तत्रोसारसः कामात्मा मनसि स्थाप्य त इति मुखधारणस्य हेतु चं॥ अतो नोगार्थं २१
 दत्त इति नोगः करणायः अयं काम आगंतु कर्तुं नास्यात्पेन पूरणं नवति॥ तत उत्तम

त इति प्रसात च मुक्तं॥ पद्म जावति मिति॥ धर्मरूपतानिरूपिता ब्रह्म प्रार्थनये वा त्रगतमिति॥ कार्ति
 रूपता माह॥ धरणि मंडनमिति॥ धरणा मंडनमलं करणरूपं श्रारूपं वा आपदि ध्येयं श्रारूपं कार्ति
 रूपं वा॥ पंकजसाम्यात्स्वरूपो कर्ष उक्तः शंतमं कल्याणतमं॥ ज्ञानरूपं आर्तिहृन्नितिसंबोधना
 त्ते वरणा पंकजमिति संबंधनिरूपणात् वैराग्य युक्तं च॥ रमणे ताष्ट प्रापकः॥ आर्तिहृन्नित्यति
 ष्ट निवारकः॥ अथ वायक्षोके पंचविधमुपकारं करोति तदस्मात्वेकमेव करोति प्रार्थयते॥
 प्रसाता सुकामं ददाति तत्पूर्वमुक्तं मनसिनः स्मरं वारय कृषाति॥ प्रकर्षेण न मेषु वा कामं द
 ति रवंडयति॥ पद्मजेन पद्मजया वा अर्चितं॥ ऐश्वर्यार्थं कामार्थं वा पद्मजैः अर्चितं तत्तुल्यं वा॥ २२
 अन्यथा तानि चरणं पंकजजन्म कथं प्राप्नुयः॥ धरणपि स्त्री अनलं कृताननुज्यत इति तस्यां पद

अनन्यपूर्ववत्स्तनयोश्चरणाधारणं प्रार्थयंति ॥ ७ ॥ ॥ प्रणतकामदेपयज्ञावितंध
 रणिमंडनं ध्येयमापदि ॥ चरणपंकजं शंतमंचते रमणस्तनेष्वपि अधिहन् ॥ १३ ॥
 प्रणतेति ॥ अतएव न पौनरुक्त्यं ॥ परं पूर्वपेक्षयोश्च चरणमाहात्म्यमधिकं गुणाधायक
 मेतत् ॥ पूर्वउदोषनिवर्तकं हेरमणारतिकर्तः स्तनेषु चरणपंकजमर्पय ॥ प्रयोजनमाहुः ॥ अ
 धिहन् इति ॥ आतिहिन् इति हृदयतापः चिताचनिवारणायादृष्टोपकारेणैव तापौगमिष्यति ॥
 जि अस्माकं हृदये स्थापितं न बहिः समायांति ॥ अतस्त्वया बहिः स्थापनायं ॥ चरणपंकजस्यापि
 नगवत्स्वपद्मनाह ॥ तत्र प्रथममैश्वर्यं प्रणतकाममिति प्रकर्षणाय न ताः अनन्यशरणाः
 तेषां काममन्त्रिष्वपि तार्थदातृ ॥ इश्वर एव तथा विधो न वति ॥ तत्र त्वः कामः स्तब्धैर्गृहीतुन शक्य

स्थापनं नगवदपेक्षयापि चरणो महान् आपदि ध्यानमात्रेणैवापदंहराकरोताति ॥ यथैतेषां
 सर्वोपकारकर्तृ तथास्माकमपि करोविति प्रार्थना ॥ अनेन सर्व एव सुतैर्बन्धा आहिताः ॥ त
 दनंतरं तत उत्तमाः प्रार्थयंते ॥ ७ ॥ ॥ सुरतवर्धनं शोकनाशनं स्वरितवेणुना सुष्ठु च वितं ॥
 इतररागविस्मरणं चरणवितरवीरनस्तो धरामृतं ॥ १४ ॥ ॥ सुरतेति ॥ अधरामृतं वितरेति अ
 प्यधरामृतं गुणाधायकं ॥ एतस्य चतुर्गुणवमेव विवक्षितं ॥ ज्ञानवैराग्योरत्रानुपयोगात् ॥ तस्यै
 श्वर्यमाह ॥ सुरतवर्धनमिति ॥ गोपिकास्तु परिक्लिन्नः कामः अपरिक्लिन्नसहसंयोगे क्लिष्टो न व
 ति ॥ यथारसाः क्षुब्धो धक् न वंति तथा यं रसः कामो बोधकः किंच ॥ न केवलमयं काममेव पोष
 यति किंचु सर्वानैवांतःकरणादोषात् निवारयति ॥ अतः शोकनाशकं च ज्ञानवैराग्यरूपताचनि

रूपिता॥ ऐश्वर्यधर्मरूपता च॥ यशोरूपता माहा॥ स्वरितो नादयुक्तो यो वेणुः तेन सुष्टु चुंबित
 मिति॥ यशोहिनादहैः कात्त्यते वेणुश्च परमनक्त इति तेनापि चुंबितमेव॥ ननु पीतं इतररा
 गविस्माररामिति श्रियो रूपं॥ साहित्यं विस्मारयतीति स्वतः पुरुषार्थत्वेन प्रमेयबल युक्तं॥
 पूर्वरागप्रमाणबलं शोकनाशनमिति फलबलं सुरतवर्धनमिति साधनबलं॥ एवं च उर्विध पुरु
 षार्थप्रदं॥ स्वतः पुरुषार्थरूपं॥ नृणामस्मा कमनधिकारिणां दुर्धनपुरुषार्थिनां वा॥ यद्यपाहं रे
 यं न न वति वितररागुरो नरांशुं शक्यत इति वितरेत्युक्तं॥ वारं रेतिसं बोधनात् शौर्येना न्यथा संन
 वताति निरूपितं॥ एवं त्रिविधानिरूप्य पुनस्तामस्यः त्रिविधानिरूप्यंते॥ देवनिर्दकाः साविकता २४
 मस्यः नगवन्निर्दकास्तामस्यतामस्यः स्वनिर्दकाराजस्यतामस्य इति॥ छ॥ ॥ अतियद्गवान

द्विकाननं दृष्टियुगायते वामपश्यतां॥ कुटिलकुंतलं श्रामुखं च ते जड उहरीरतां पद्म
 लहरीं॥ १५॥ ॥ अतताति॥ नवान् अद्विकाननं यदृष्टित तत्र दिवसे त्रुटिः युगायते॥ त
 त्रनिमित्तं वामपश्यतामिति॥ यदा पुनः पश्यामः तदा कुटिलकुंतलं श्रामुखं ते उहरीरतां नो
 स्माकं यः पद्मलतु ब्रह्मासजडः यथा देवानां पद्मन करोति अलौकिक इष्ट वा तदपे
 क्षयाप्यलौकिक इष्ट वा त् अस्मा कमपि पद्म करणमनुचितं॥ अतो नुचित करणात् जडः
 देवादिबहुका लं जावति॥ तथा वयमपि॥ त्रुटियुगायत इति त्रुटिशब्दोऽस्त्रियां॥ यदिसार्थकं
 गमनं न वेत् तथापि न का बिद्धिता परमद्विकाननमेवाटतितनुकानने कश्चन पुरुषार्थः
 अस्माकं न बहिर्गमनं संनवति एवं देव वं नगवता संपादितं॥ मूर्खा ब्रह्मातादृशानां पद्म

कृतं तदपेक्षया हीना आहुः ॥ ७७ ॥ ॥ पतिसुतान् च यत्राट् बांधवानतिविलेख्यते तस्य सुता
 गताः ॥ गतिविहस्तबोद्धा तमोहिताः कितवयोषितः कस्य जे निशि ॥ १६ ॥ ॥ पताति ॥ हे अच्यु
 तस्वतः कामनिवृत्तिनयरहितः ॥ पतिः सुताः अच्यो वंशः आतरः बांधवाः संबन्धिनः एते स
 वथा अविषंघ्याः तानप्यतिविलेख्यते अतिसमागताः वंसर्वेषां गतिजानासातिगतिवित्तस्य
 वैयावता गतिः संपाद्यते तां न बानेव दास्यतातिवयं वागनिविदः तेषां न जनेन न गवद्भज
 नेन च तारतम्यविदः किं वा ॥ तव उद्धातेन च मोहिताः ॥ अतो मोहयिचासमानाय उच्यते च नरा
 र्थमरणे निशियोषितः कस्य जेत्यस्य वै वस्त्रियो न त्याज्याः ॥ सुतरामरणे सुतरां निशिय
 र्दधं वा समाहूताः ॥ तदप्यहं चैत्यनिप्रायेण संबोधनं कितः वानां वा वयं संबन्धिन्यः अतो स्म

५१

२५

कंतेषु न प्रवेशः ॥ तत उक्तमात्मानमेव निदति ॥ ७८ ॥ ॥ रहसि संविदं ह कृद्योदयं प्रहसिताननं
 प्रेमवाहणं वृद्धुरः श्रियो वाह्यधाम ते मुकुरति स्पृहा मुह्यते मनः ॥ १७ ॥ ॥ रहसाति ॥ नो मनः अ
 तिस्यृहं स तमुह्यत इति तत्र कारणावयंगुणावयसहितं वाक्यं दास्यमुरश्चैव कामानंदाधिकारि
 राः ॥ रहसि ए कंतेया संविज्ञानं वा पूर्ववितृह कृद्यस्य कामस्य उदयो येन तादृशं प्रहसितयुक्त
 माननं प्रेमपूर्वकं वाहणं च यस्मिन् श्रियो धाम वृद्धुरः न गवद्भूपस्य वाषड्गुणावमुच्यते ॥ रहसि
 संविदो यस्मात् इति एतादृशं वा ॥ कृद्यस्य उदयो यस्मात् प्रहसितमाननस्य प्रेमपूर्वकं वाह
 णं यस्य ॥ वृद्धुरः आधाम च ॥ वाह्यप्रमाणादिबलरूपता न गवद्भूपे निरूपिता ॥ वहसि च स्व
 स्थित्यर्थयशः श्राव्य निरूपिता ॥ मुखदृशेनैव प्रहसितयुक्तवात्पूर्वस्थित्यज्ञावः ततः कामः

प्रेमवाहरोनवतस्पष्टिराकरां॥ततः स्वयोग्यता ततो नोगवानुयं प्रथमविशेषरोन
 ॥ एवं सर्वे च विष्णुताति॥ अतिस्पृहायुक्तं मनः सुखते केवलं मोहं प्राप्नोति परार्थं॥ जानातुमु
 क्तं मूर्च्छासमायाताति जाह्नवमरणान्यतरात्तावात्तुधिग्जीवनमित्यर्थः॥ पुनरनये पूर्वोक्ता
 वक्ता लं मनोरथानि निविष्टा किंचित्प्रार्थयते॥ ७॥ ॥ ब्रजवनौकसां व्यक्ति रंगते वृजिन हं अ
 लविश्वमंगलं॥ तजमना कपदं वस्पृहाधिनां स्वजन ह दुजां यन्निष्ठुदं॥ १८॥ ॥ ब्रजवनौक
 सामिति॥ इयं ते व्यक्तिः ब्रजवनौकसां वृजिन हं त्रीपापनाशिका विश्वस्याप्यस्य मंगलरूपं॥
 दोषनिवर्तकं विशेषाकारेणास्माकमेव॥ गुणाधायकं सर्वेषां अतएतादृशं मना कृत्यज
 त्यागावश्यकचेहेतुः॥ वस्पृहात्मनामिति॥ वयमेव स्पृहायुक्त आत्मा अंतःकरणं यासां किं
 तत्तव्यमित्याशंकायामाह॥ स्वजनानां गोपिकानां ह दुजां हृदय रोगाणां यदेव निष्ठुदं न व

तिनितरां सुदं नारा नयस्मात् केषां चित्पापनाशकः केषां चित्फलादाता तादृशोस्माकं रोग
 निवर्तको न वदिति॥ काचिद्वा जसतामसा सखेह माहा॥ ७॥ ॥ यत्ने सुजातवरणां बुरुहं स्तने
 पुनाताः शनैः प्रियहृदामहिक कर्कशेषु॥ तेनाटवामरसितव्यथतेन किंचिद्वृत्तिरिति नृमिति
 धार्जवहायुषां नः॥ १९॥ ॥ यत्न इति॥ सुजातं यच्चरणां बुरुहं चरणा कमलं नाताः सतः स्तनेषु श
 नेहृदामहि॥ शनैर्दरिरोहेतुः॥ कर्कशैश्चित्॥ प्रियेतिसंबोधनात्स्नेहाकारां॥ सुजातमिति॥
 यथामहदसम्पत्प्रकारोत्पन्नं शीतलं सुगंधितापनाशकं नवति॥ अतः स्तनेषु स्थापनं॥ प्रिय
 वात्तुधाष्ट्येन स्थापनं॥ तेनैवातिकोमलेन अस्मान्प्रत्यक्षा अस्मदोषेणारुहानामरवामरसितव्य
 मडुःखेन स्थिवायद्यन्यस्मै दुःखं दातुं शक्नुयात्तर्हि प्रियहेतुः॥ ननु स्वयमपि दुःखं प्राप्य तत्रास्मा
 कं संदेहः किं व्यथते न वेति॥ स्थित्युत्प्रेक्षायां किं न व्यथत अपि तु व्यथएव॥ कृपादिनिःशंकरादि

निःकूर्परशब्देनविषमाःशक्तिरुच्यन्ते॥तद्विषयतएवकथमुत्प्रेक्षते॥तत्राह॥चमतिधारिति
 बुद्धिःकेवलंपरिचमतियद्विषयतइतिनिश्चयः॥स्यात्तदाबुद्धिःशान्तैवचवेत्पुनर्यदायाति
 तेनसंदेहःतत्रहेतुः॥नवदायुषामितिःनवधौजायमेवापुर्येषांपूर्वउत्प्रेक्षेनमनःपाठानि
 रूपिताइदानींउन्मूर्छानिरूप्यतइत्यंतस्थितिः॥एवंसवसिंमूर्छापिर्धेतंस्थितिर्ज्ञातिव्या॥पुन
 र्धौजाप्रवेशेप्रजापःपुनःस्वरूपस्थितोगानमिति॥एवंसाधनपराहृयोयवितृतावत्ता
 सांतापोनिरूपितः॥इतिश्रान्नागवतसुबोधिण्यांश्रामदध्ननराहितविरचितायांहरामस्कं
 धविवरोगोपिकागातंनामऽष्टाविंशाध्यायविवरणां॥॥श्राद्धरिज्यनु॥